

הרב משה אדלר

מושג יחסי או מוחלם

הקדמה

יודעים אנו כי הבדלים רבים בגישתם של הראשונים השונים¹: בעוד שהרמב"ם נוטה ללמוד ע"פ פשט הכתוב, רש"י מעמיק בפשט, ותוספות "מקריב" לפעמים את הפשט בסוגיה כדי להשתוות עם סוגיות מקבילות, וכן הלאה.

ברצוני לעמוד על גישה ייחודית לבעלי התוס' והלומדים כמותם², והיא - ראייה יחסית של מושגים.

אנו רגילים לראות במושגים הלכתיים ואחרים כעניינים מוחלטים. לדוגמא, אם השקיעה או צאת הכוכבים הם הקובעים לחיובי היום החדש, כי אז הרגע שלפני נחשב כיום הקודם, וברגע השקיעה או צאת הכוכבים התחדש עלינו יום³.

על פי גישה זו אונס הוא מושג מוחלט: אם אונס פטריה רחמנא⁴, א"כ אין לחלק בין אונס רב למעט, וברגע שנקרא עליו שם "אונס" חלים עליו דיני אונס. כה"ג אם טענת ברי עדיפה על השמא⁵, כי אז כל טוען שמא נכנס בגדר זה. כשיטה זו נוקטים רוב הראשונים

¹ יעויין במבוא לחקר ההלכה, שחיבר הרב עמיאל, ובמקומות רבים ונוספים.

² ובראשונה אשכנז נוספים, כגון: מרדכי ואור זרוע להלן.

³ ז"ל הקובץ שיעורים בפסחים ב: ויש לחקור בהא דמצאת הכוכבים הוי לילה אם הכוכבים עצמן הן הלילה, או שאין הכוכבים אלא סימן וראיה שהוא לילה וכו' עכ"ל. נשים לב, שלפי שני צדדי החקירה, המושג הוא מוחלט, וכן בהערות 4, 5 הובאו הסברות על מנת להדגיש כי בפשטות בכל צד הו המושגים גדרים מוחלטים.

⁴ מצינו טענת אונס מן התורה שנאמר ולנערה לא תעשה דבר לישנא. דרש"י ד"ה דמדאורייתא לא הוי אונס, כתובות ד"ג ע"א. ועיין ר' חיים על הש"ס (סימן רכ"ח), דכת' אי הוי כאלו לא עבד כלל זה המעשה או שעשה ובכ"ז פטריה רחמנא.

⁵ שיטת רב יהודה ורב הונא בב"מ דצ"ז ע"ב, כתובות די"ב ע"ב ועוד. ובהסברו עיין בפנ"י בכתובות ד"ה בגמרא איתמר, דבברי הטוען מול ברי הנטען הוי חזקה אין אדם תובע אא"כ יש לו מול חזקה אין אדם מעיז פניו בפני בעל חובו. אבל בטוען שמא גוברת חזקת התובע. ועיין בתוס' שם. ועוד דבטוען שמא חיישין לרמאות. ובראב"ן ז"ל מנה לי בידך פקדון או מלוה, וזה אומר איני יודע, שמא יש שמא לא יש, כיון שנשא ונתן ביד והו"ל למידע וקא טעין שמא מחזיקו למנה ביד התובע עכ"ל. ועוד יעויין באחרונים וראשונים באורך. ומ"מ נשים לב כי ההגדרות בפשטות אינם יחסיות אלא מוחלטות.

ובראשם הרמב"ם. אולם בעלי התוספות, כדי להשוות בין גמרות סותרות, מאמצים לפעמים גישה "יחסית".

יש לזכור כי הגיון הפשוט מחייב להגדיר מושג באופן מוחלט. בהגדרתנו דבר כיחסי, פרצנו את המושג ויש לנו לדון תמיד לגופו של מקרה ואדם.

בר גיבול

תנן⁶: בית שמאי אומרים אין שורין דיו וסמנים וכרשינין אלא כדי שישורו מבעוד יום, וב"ה מתירין⁷. ובגמרא⁸: מאן תנא נתינת מיס⁹ לדיו זו היא שרייתן? אמר רב יוסף רבי היא, דתניא אחד נותן את הקמח ואחד נותן את המים האחרון חייב דברי רבי, רבי יוסי ב"ר יהודה אומר אינו חייב עד שיגבל. א"ל אביי ודילמא עד כאן לא קאמר ר' יוסי אלא בקמח דבר גיבול הוא, אבל דיו דלאו בר גיבול הוא אימא לחייב? (דוחה הגמרא) לא סלקא דעתך דתניא אחד נותן את האפר¹⁰ ואחד נותן את המים האחרון חייב דברי רבי, רבי יוסי ב"ר יהודה אומר עד שיגבל? ודלמא מאי אפר - עפר דבר גיבול הוא? והתניא אפר והתניא עפר! מידי גבי הדדי תניא? עכ"ל.

ומשמע דמסקנת הגמרא כאביי, דיש לחלק בין קמח דבר גיבול הוא, ולכן לדעת ר' יוסי אינו חייב בעצם נתינת המים עד שיעשה פעולת גיבול, אבל דיו דלאו בר גיבול לכו"ע עצם נתינת המים מחייבת בלישה.

מאידיך, מסקנת הגמרא בהמשך¹¹ שונה: אמר אביי אמריתה קמיה דמר, מתניתין מני? וא"ל ר' יוסי בר יהודה היא, דתניא אחד נותן את הקמח ואחד נותן לתוכו מים האחרון חייב דברי רבי, רבי יוסי בר יהודה אומר אינו חייב עד שיגבל. דלמא עד כאן לא קאמר רבי יוסי בר יהודה התם אלא קמח דבר גיבול הוא, אבל מורסן דלאו בר גיבול הוא, אפילו רבי יוסי בר יהודה מודה (וכאביי לקמן), לא סלקא דעתך, דתניא בהדיא אין נותנין מים למורסן דברי רבי, רבי יוסי בר יהודה אומר נותנים מים למורסן? עכ"ל. ומשמע מסקנת הגמרא נגד אביי, דמחלוקת רבי ורבי יוסי הינה גם בדבר שאינו בר גיבול כמורסן, דיו ואפר, וכן פוסק הרמב"ם¹²: הלש כגרוגרת חייב. המגבל את העפר הרי זה תולדת לש... ואין גיבול באפר ולא בחול הגס ולא במורסן ולא בכיוצא בהן, עכ"ל. ומשמע כרבי יוסי בר יהודה דבבר גיבול עצם נתינת המים לא מחייבת, אלא דווקא פעולת

⁶ משנה, שבת די"ז ע"ב.

⁷ פרש"י: ב"ה מתירין משנתן את המים מבעוד יום.

⁸ שבת די"ח ע"א.

⁹ פרש"י: ואעפ"י שלא גיבל הדיו, זו היא שרייתן, והוי לישא דידיה בהכי, ומתחייב משום לש, דהא

בהני ליכא גיבול ואפליגו בה מבעוד יום, מכלל דבשבת חייב חטאת הוא עכ"ל.

¹⁰ פרש"י: אפר לאו בר גיבול הוא. עפר: בר גיבול הוא לטיט של בנין עכ"ל. .

¹¹ שבת דקנ"ה ע"ב.

¹² הל' שבת פ"ח הט"ז.

הגיבול, ובדבר שאינו בר גיבול (אָפּר, מורסן, דיו¹³) אפילו יגבל לא יהא בו חיוב אלא אסור מדרבנן¹⁴, ולכן הותרה נתינת מים בו, נגד דעת אביו המחייב בנתינת מים לדבר שאינו בר גיבול.

ואולם באור זרוע¹⁵ מתרץ שתי הגמרות אהדדי: וי"ל דדיו וסממנין וכרשינין לאו בני גיבול הם כלל, הלכך לכו"ע נתינת מים בהם זו היא שרייתן וחייב משום לש. והמורסן הוא בר גיבול כלפי דיו ואינו בר גיבול כלפי הקמח. ובתרוויחו, בגיבול ובקמח איפליגו רבי ורבי יוסי בר יהודה, עכ"ל. לדעתו, ולדעת עוד ראשונים¹⁶, הלכה כאביו, דלרבי ורבי יוסי בר יהודה דיו דלאו בר גיבול כלל - בנתינת המים לתוכו חייב. מחלוקתם בקמח דבר גיבול הוא ובמורסן שאע"פ שאינו בר גיבול ביחס לקמח, בר גיבול הוא ביחס לדיו, והלכה כרבי יוסי בר יהודה.

נשים לב, כי בעוד שהרמב"ם ראה את הגדרת "בר גיבול" כמוחלטת וממילא על כרחו הסוגיות חלוקות הן, שא"א שכאן דיו לאו בר גיבול ומודה רבי יוסי שחייב בנתינת מים, ושם מורסן ג"כ לאו בר גיבול ובכ"ז מתיר נתינת מים, האור זרוע ראה את המושג "בר גיבול" כיחסי, וממילא אין סתירה בין הסוגיות¹⁷.

טענת אונס

אבחנה זו שבין מושג מוחלט ומושג יחסי מופיעה במקומות נוספים: אמר רבא ולענין גיטין אינו כן, אלמא קסבר רבא אין אונס בגיטין¹⁸. מנא ליה לרבא הא?...סברא דנפשיה קאמר משום צנועות ומשום פרוצות...איכא דאמרי אמר רבא וכן לענין גיטין, אלמא קסבר רבא יש אונס בגיטין¹⁹ עכ"ל.

ובתוס' שם: פסק רבינו חננאל כלישנא קמא דאין אונס בגיטין והביא ראיה...וקשה

¹³ עי"ש לח"מ וז"ל א"כ יצא לנו לדעת, דהיינו דבדיו דלאו בר גיבול, בגיבולו חייב (=ט"ס, צ"ל אסור) ובשרייתו מותר גמור. וא"כ קשה דהוא עצמו כתב בפ"ג ה"ב ושורין דיו וסממנין עם חשיכה דמשמע דבשבת אסור אפילו שריה! אלא שי"ל הטעם דבדיו אסור בנתינת מים הוא משום צובע, דל מהכא טעמא דלישה וכו'. עכ"ל.

¹⁴ לישנא דהמגיד משנה שם.

¹⁵ הלכות שבת סא.

¹⁶ ע' תוס' ד"ה אבל, שבת די"ח ע"א. עי"ש ריטב"א, מאירי ויראים רעד. האור זרוע נבחר מפאת לשונו הברור.

¹⁷ עיין עוד בלח"מ שם, המסביר ע"פ המגיד משנה כי הסוגיה בדי"ח עוסקת בצביעה, ובדף קנה בלישה. ועי"ש קושיותיו. ע"ע אגלי טל, מלאכת לש ס"ק יד דהסוגיה בדי"ח עוסקת בגיבול אחר גיבול.

¹⁸ כלומר לענין גיטין אין טענת אונס מועלת, שאם נתן גט ע"מ שלא יבא עד זמן פלוני ואז יהא גט, ונאנס ולא בא, הרי זה גט ואינו יכול לומר אנוס הייתי. ע"פ פרש"י.

¹⁹ כתובות ד"ב ע"ב - ד"ג ע"א.

לר"י דמסיק בפרק מי שאחזו²⁰ אם מתי מחולי זה בין אם אמר אם לא אעמוד מחולי זה, ונפל עליו הבית או נשכו נחש או אכלו ארי, דלא הוי גט, אלמא דיש אונס בגיטין עכ"ל.

הרמב"ם פוסק²¹: התנה עליה שיהיה גט אם לא בא עד שלושים... וחלה או עכבו נהר... הרי זה גט אפילו עומד וצווח הריני אונס שאין אונס בגיטין עכ"ל. ובהמשך²²: הרי זה גיטך מהיום אם מתי מחולי זה ונפל עליו הבית או נשכו נחש או אכלו ארי וכיו"ב ומת אינו גט. אמר לה אם לא יעמוד מחולי זה ונפל עליו הבית... הרי זו ספק מגורשת עכ"ל. הרמב"ם פוסק באופן שיטתי שאין טענת אונס טענה קבילה בעניני גט, אלא שאם התנה במפורש שהגט יחול אם ימות מהחולי ולא נתקיימו דבריו - אינו גט. ובאמר אם לא אעמוד ספק בלשונו אם כונתו מתוך החולי או מסיבת החולי²³, ולכן פסק ספק מגורשת²⁴.

ואולם התוס' ²⁵ מחדש: ואומר ר"י דג' מיני אונס הן, באונס דלא שכיח כלל, כההיא דמי שאחזו, אפילו ללישנא קמא דרבא דהכא - יש אונס... ואונס דשכיח כגון ההיא דפסקיה נהרא²⁶ אפילו לאיכא דאמרי [דיש אונס בגיטין, כאן -] אין אונס דאיבעי ליה לאתנווי. אבל אונס בשכיח ולא שכיח - בהא פליגי תרי לישני דרבא, והלכתא כלישנא קמא דרבא עכ"ל. לתוס' הגדרת אונס אינה מוחלטת אלא יחסית, וממילא אין כל קושי מגיטין ששם עסקינן באונס לא שכיח כלל שמהווה לכו"ע טענה קבילה לענין גט, וכאן עסקינן באונס דשכיח ולא שכיח דלהלכה אינו מהווה טענה בגט. פשוט הוא דלרמב"ם א"א לחלק בין סוגי האונס היחסיים²⁷, דכאשר נפסקה הלכה שאין טענת אונס בגיטין הרי כל האונסים בכלל, ואת סתירת הגמרות מתרץ כנ"ל. ולדברינו לתוס' אין אונס בגיטין הוא מושג יחסי בעוד שלרמב"ם הוא מושג מוחלט.

ברי ושמא

אתמר מנה לי בידך והלה אומר איני יודע, רב יהודה ורב הונא אמרי חייב, רב נחמן

²⁰ גיטין דע"ג ע"א.

²¹ הל' גירושין פ"ט ה"ח.

²² שם הלכה יז-יח.

²³ לישנא דאבן האזל, הל' סנהדרין פ"ז ה"ו ד"ה והנה הרמב"ם בפ"ט מגירושין.

²⁴ עי"ש במ"מ: וממה שאמרו (בגמרא) אכלו ארי אין לנו, ולא אמרו אכלו ארי אין זה גט, פירש רבינו אין לנו שיהיה גט גמור, ומתוך כך כתב ספק מגורשת, וראוי להחמיר בערוה וחולצת ולא מתייבמת עכ"ל.

²⁵ ד"ה איכא דאמרי, כתובות ד"ג ע"א. וכן הוא בתוס' בגיטין דע"ג ע"א. וכה"ג כתבו הרא"ש והמרדכי.

²⁶ פרש"י: הנהר הפסיקו, שהיתה מעבורת מצד העיר ולא יכול לעבור.

²⁷ מגיד משנה, הל' גירושין פ"ט ה"ח: וכתבון מקצת המפרשים דאע"פ שאין טענת אונס בגיטין ה"מ באונס דשכיח כגון עכבו נהר, אי נמי שכיח ולא שכיח... אבל אונסא דלא שכיח כלל... אפילו בגיטין הוי טענת אונס... ולזה הסכימו הרמב"ן והרשב"א ז"ל. וזה לא נתבאר בהלכות (רי"ף) ולא בדברי רבינו עכ"ל.

ורבי יוחנן אמרי פטור. רב הונא ורב יהודה אמרי חייב ברי ושמא ברי עדיף, רב נחמן ורבי יוחנן אמרי פטור אוקי ממונא בחזקת מריה עכ"ל²⁸ הגמרא. וקשה²⁹ דברי שור שנגח את הפרה³⁰ איתמר: אמר רב יהודה אמר שמואל זו דברי סומכוס דאמר ממון המוטל בספק חולקין, אבל חכמים אומרים זה כלל גדול בדין: המוציא מחברו עליו הראיה עכ"ל הגמרא, ומשמע דלרב יהודה לא אמרינן ברי ושמא ברי עדיף בשונה משיטתו עצמו!

תוס' מחלק בין סוגי הברי והשמא, דדוקא הכא אית ליה לרבי יהודה דברי עדיף, דהוי ברי טוב ושמא גרוע, אבל גבי ניזק הוי ברי גרוע, דלפי שיודע שהמזיק לא היה שם ולא יכחישנו טוען ברי, והשמא של מזיק נמי טוב הוא שלא היה לו לידע, ולכך מודה רבי יהודה התם דלאו ברי עדיף עכ"ל. חילוק זה אינו פשוט, דלכאורה מה בכך שהשמא גרוע, וכי משום שהיה לו לידע ולא ידע קנסינן ליה? יש שמתרצים דמחזיקינן ליה למשקר³¹ ע"א דהוי פשיעה וקנסינן ליה³².

בדומה לתוס' אך בשינוי מה מתרץ הרא"ם³³, דג' עניני איני יודע הם. היכא שהוא לגמרי בלא רמאות לדברי הכל פטור כדמוכח בב"ק גבי ניזק אמר ברי ומזיק שמא. והיכא שהוא קצת רמאות כגון הכא מנה לי בידך בהא פליגי, וקיי"ל כרב נחמן בדיני ממונות ופטור... והיכא שהוא נוטה ומוכח לרמאות לדברי הכל חייב עכ"ל.

ולתוס' ולרא"ם הגדרת היחס בין טענת הברי והשמא יחסית היא. לעומתם כותב בעל התרומות³⁴ דלרב יהודה ורב הונא אין הבדל בין היה לו לדעת ללא היה לו לדעת, ולעולם ברי ושמא ברי עדיף. כלומר הגדרת ברי ושמא מוחלטת היא; ומחלוקת רב נחמן ורב יהודה בכל מקום שבו תובע טוען ברי ונתבע שמא.

בהמה כגידולי קרקע

תניא ונתתה הכסף בכל אשר תאווה נפשך - כלל, בבקר ובצאן וביין ובשכר - פרט, ובכל אשר תשאלך נפשך - חזר וכלל. כלל ופרט וכלל אי אתה דן אלא כעין הפרט, מה הפרט מפורש פרי מפרי וגידולי קרקע, אף כל פרי מפרי וגידולי קרקע עכ"ל הגמרא³⁵,

²⁸ כתובות די"ב ע"ב, ב"ב דצ"ז ע"ב ועוד.

²⁹ שאלת התוס' בב"ק דמ"ו ע"א, ב"מ דצ"ז ע"ב, כתובות די"ב ע"א.

³⁰ ב"ק דמ"ו ע"א.

³¹ נתיבות המשפט חו"מ עה סק"ז.

³² ע' ספר התרומות שער לט ח"ב, בשם תשובה לרמב"ן. ע"ע קובץ שיעורים ב"ב תסא, ועוד אחרונים רבים בענין זה.

³³ מופיע במרדכי עמ"ס כתובות, קלז.

³⁴ שער לט ח"ב בשם הרמב"ן. ועיין בנועם ירושלמי, ב"ק פ"ו ה"ז ובכמה מקומות, שלדעתו אף בירושלמי אינם סוברים חילוק זה של התוס'. ואינו תחת ידי לבדוק.

³⁵ עירובין דכ"ז ע"ב, וכן בהמשך.

ומשמע מפורש דבקר וצאן גידולי קרקע מקרו, שכולן ניזונין וגדלין מן הקרקע.³⁶ מאידך ת"ר דיש, מה דיש מיוחד דבר שגידולי קרקע ופועל אוכל בו, אף כל שגידולי קרקע פועל אוכל בו, יצא החולב והמחבץ והמגבן שאינם גדולי קרקע ואין פועל אוכל בו עכ"ל.³⁷ ומשמע דבהמה לא חשיבא גדולי קרקע! וכן גבי הענקה³⁸ תניא יכול לא יהו מעניקין אלא מצאן גורן ויקב, מנין לרבות כל דבר? ת"ל אשר ברכך ה' אלהיך...וצריכא, דאי כתב רחמנא צאן ה"א בעלי חיים אין גידולי קרקע לא, כתב רחמנא גורן עכ"ל, ומשמע שצאן אינו גידול קרקע.

מתרצים ר"ת והתוס'³⁹ דגידולי קרקע מושג יחסי הוא, לגבי דבר הגדל ממש מן הקרקע לא חשיבא בהמה גידולי קרקע, אך ביחס לדגים וכיו"ב חשיב גידולי קרקע.

סברה זו חזקה כ"כ בעיני ר"ת שעל פיה דוחה דברי רש"י הכותב שמפרק תולדה דדש הוא⁴⁰, ומסביר דמפרק הוי תולדת ממחק, דבר המוקשה מכמה אנפי⁴¹. וסברתו דלמדנו⁴² דחולב חייב משום מפרק, ואם מפרק תולדת דש הרי למדנו שאין דישה אלא בגידולי קרקע, ולגבי שבת יש לנקוט "גידולי קרקע" במובן המצומצם, דדישה במשכן בסממנים היתר, ולגבי דבר הגדל ממש מהקרקע לא חשיבא בהמה גידולי קרקע, ואין בה איסור דש ואין מקור לחיוב חולב בשבת. הרמב"ם⁴³ לעומתו דבריו ישרים: אין דישה אלא בגידולי קרקע, והמפרק הרי הוא תולדת הדש וחייב. החולב את הבהמה חייב משום מפרק וכן החובל בחי שיש לו עור חייב משום מפרק עכ"ל, ומשמע מפורש דבהמה הוי גידולי קרקע גם ביחס לחליבה וגם ביחס לפציעה וחבלה⁴⁴.

לתוס' גידולי קרקע מושג יחסי הוא, פעמים כולל בהמה ופעמים לא כוללם. לרמב"ם י"ל דהוא מושג מוחלט וכולל תמיד בהמות וחיות כפשט הסוגיות⁴⁵.

³⁶ פרש"י.

³⁷ ב"מ דפ"ט ע"א.

³⁸ קידושין ד"ז ע"א.

³⁹ תוס' ד"ה מפרק, שבת דע"ג ע"ב. ד"ה מפרק בכתובות ד"ס ע"א. ד"ה גידולי קרקע ב"מ דפ"ט ע"א.

ד"ה וקסבר יבמות דקי"ד ע"א.

⁴⁰ שבת דע"ג ע"ב.

⁴¹ ע' תוס' הנ"ל דא"כ מדוע כתוב היתר חליבה לתוך הקדירה (אוכל) ולא הקערה (שבת דקמ"ד ע"א)

ועוד בראשונים השונים.

⁴² שבת דצ"ה ע"א.

⁴³ הל' שבת פ"ח ה"ז.

⁴⁴ שבת דע"ה ע"א: ת"ר הצד חילזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת...מאי טעמא דרבנן? קסברי אין דישה אלא לגידולי קרקע. וממעט הרמב"ם חילזון דמין דגד הוא ומרבה בגידולי קרקע בהמה ואדם. ואפשר דלרבנן בהמה אינה גידולי קרקע (שבת דע"ה ע"א), אבל רבי אלעזר סובר דנחשבת גידולי קרקע (שבת דצ"ה ע"א), וע' בריטב"א וברמב"ן כה"ג. כמוכן דלפ"ז הלכה כרבנן דחליבה בשבת אינו מהתורה, ולרמב"ם הוי חיוב דאורייתא.

⁴⁵ ואת הגמרא בב"מ דפ"ט ע"א י"ל דבהמה הוי ג"ק אין רטיבה וחביצה שאינם אלא ביוצא מהבהמה לא נחשבים ג"ק. וע"ע שלטי גבורים סק"ג בסופו, דל"ב ע"א בדפי הרי"ף המתיר טחינה בבשר כיון

אמה עבריה

ע"פ דברים אלו יש לתרץ סתירת הגמרות במסכת קידושין: חדא מחדא לא אתיא, תיתי חדא מתרתיה... לא נכתוב רחמנא בכסף ותיתי מהנד (שטר וביאה), מה להנד שכן ישנן בעל כורחה⁴⁶. וכ"ת כסף נמי בעל כורחה באמה עבירה?⁴⁷ באישות מיהא לא אשכחן עכ"ל⁴⁸. ומאידך⁴⁹ הגמרא מתלבטת אם המיעוט והתנחלתם אותם לבניכם אחריכם, אותם בחזקה ולא אחר בחזקה או אותם בשטר ולא אחר בשטר, ומעדיפה לרבות שטר שאשכחן באישות ולמעט חזקה "דבאישות מיהא לא אשכחן". נשים לב שכאן אנו מרבים במושג אישות אמה עבריה וממעטים חזקה, בעוד שלפנ"כ מיעטנו ממושג האישות אמה עבריה.

כתוצאה מסתירה זו כותב התוס' ריד במקום וז"ל נראה לי דלא גרסינן ליה (באישות מיהא לא אשכחן) דמה אישות שייך גבי אמה עבריה...אלא הכי גרסינן להכי אהני אם אחרת עכ"ל. אבל לדברינו י"ל בפשיטות דמושג "אישות" יחסי הוא, ביחס לאשה אמה עבריה אינה כלולה בו, אבל ביחס לקנין חזקה של שדות, כלולה בו.

ברירה בשבת

ת"ר היו לפניו [שני] מיני אוכלין בורר ואוכל בורר ומניח עכ"ל הגמרא⁵⁰. ובתוס': היו לפניו שני מיני אוכלין גרסינן. וכן פירש רבינו חננאל דבאוכל מתוך אוכל שייכא ברירה, שבורר אותו שאינו חפץ בו חשיב פסולת לגבי אותו שחפץ בו. וכן משמע בירושלמי דגרס הבורר אוכלים מתוך אוכלים עכ"ל. רש"י גרס גם מיני אוכלין, דהא הכא בבורר אוכל מתוך פסולת הוא⁵¹. בפשטות י"ל דלרבינו חננאל מושג ה"אוכל" וה"פסולת" במלאכת בורר הוא מושג יחסי ואינו מוחלט, אלא תלוי ברצון האדם באותה עת, בעוד שלרש"י א"א ל"אוכל" להיקרא "פסולת". וכה"ג י"ל במחלוקת האמוראים בירושלמי⁵²: ברר אוכלין מתוך אוכלין, חזקיה אמר חייב, רבי יוחנן אמר פטור עכ"ל.

⁴⁶ שאינו גידולי קרקע, ודוחהו שודאי נחשב בשר כגדולי קרקע.

⁴⁷ פרש"י: ביאה קונה ביבמה בע"כ, וכן שטר מוציא את האישה בע"כ מבעלה.

⁴⁸ שאביה מוכרה שלא מדעתה. פרש"י.

⁴⁹ קידושין ד"ה ע"א.

⁵⁰ קידושין דט"ז ע"א.

⁵¹ שבת דע"ב ע"א.

⁵² ריטב"א שם, ועי"ש בפנ"י.

⁵³ שבת דמ"ט ע"ב, בירושלמי.

עכו בישראל

תוס' לשיטתו גם ביחס למקומות גאוגרפיים: המביא גט ממדינת הים צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם... רבי יהודה אומר מרקם למזרח ורקם כמזרח, מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום, מעכו לצפון ועכו כצפון עכ"ל הגמרא⁵³. ואע"פ שעכו קדושה בקדושת א"י שכבשוהו עולי בבל, ולכן רבי אבא היה מנשק כיפי דעכו⁵⁴, וכאשר מפטרו רבנן מהדדי בעכו הוו מפטרי לפי שאסור לצאת מא"י לחו"ל⁵⁵. מתרץ ר"ת⁵⁶ דלא קשה מידי דעכו היתה חציה בארץ וחציה בחו"ל. וא"ת דאמר בירושלמי המוכר עבדו לעכו יצא לחרות, ר"ש אביו דרבי יודן אמר אפילו מעכו לעכו, וכיון דאפילו באותו צד שבארץ ישראל יצא לחירות⁵⁷ אם כן מעכו לעכו אמאי יצא לחירות כיון דחשיב חוצה לארץ? וי"ל דנהי דחשיב כחוצה לארץ לגבי עיקר ישוב א"י, לגבי חוצה לארץ מיהא חשיב כארץ ישראל עכ"ל התוס'. לדעתו חציה הישראלית של עכו נחשב כחו"ל. שהמוכר עבדו יצא לחירות, אך כא"י, ביחס לחוצה לארץ. נדגיש כי ראשונים שונים תירצו בלא צורך בשימוש במושג היחסיות⁵⁸.

ידיים שאינן מוכיחות

אמר שמואל בקידושין נתן לה כסף ושוה כסף ואמר לה הרי את מקודשת, הרי את מאורסת הרי את לאינתו הרי זו מקודשת... א"ל רב פפא לאביי למימרא דסבר שמואל ידיים שאין מוכיחות הויין ידיים⁵⁹, והתנן⁶⁰ האומר אהא הרי זה נזיר, והוינן בה ודלמא אהא בתענית קאמר, ואמר שמואל והוא שהיה נזיר עובר לפניו. טעמא דנזיר עובר לפניו

⁵³ תחילת מסכת גיטין.

⁵⁴ כתובות דק"ב ע"א.

⁵⁵ גיטין דע"ו ע"ב.

⁵⁶ תוס' בגיטין ד"ה ואשקלון כדרום, וכן הו' לישנא דתוס' מצוטט כאן.

⁵⁷ דאמר ר"י בתוס', דאפילו בצד של א"י צ"ל בפני נכתב לפי שהוא בסוף הגבול ורחוק מעיקר ישוב א"י ומופלג מן הישיבות ובתי הדין, וכן יש לתרץ גבי אשקלון וגבי רקם וחגר, אך לגבי עכו מסכים לר"ת דחציה בא"י וחציה בחו"ל.

⁵⁸ כרמב"ן בחידושו לגיטין ז"ל: אפשר לומר דס"ל (רבי אבא שמנשק כיפי דעכו) דקדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבא. ולפי שהיתה חביבה עליהם. אבל לענין גיטין כיון שלא כבשום (עולי בבל) אינם בקיאים לשמה ולא מצויין לקיימו, דלא שכיחי ב"ד. ואי נמי ס"ל לא קדשה לעתיד לבא - לענין תרומות ומעשרות חביבה עליהו דהא איכא דאמרי קדושה שלישית יש להם... וי"א (ר"ת) עכו חציה בא"י וחציה בארץ העמים... מיהו קשה הא דאמרינן המוכר עבדו לעכו כמוכר לחו"ל, במאי עסקינן? אי בחציה שבא"י אמאי? אי בחציה שבחו"ל היכי אמרינן עלה וכ"ש סוריא, אדרבא סוריא קדישא טפי! ונ"ל דפלגא כא"י ופלגא כסוריא והיא כחו"ל לטומאה, וצ"ע ותלמוד עכ"ל.

⁵⁹ ידיים שאינן מוכיחות: בית יד, אחיזת הדבר, אע"פ שאינו מוכח... כי הכא דקאמר הרי את מקודשת ולא קאמר למאן. פרש"י.

⁶⁰ נזיר ד"ב ע"ב.

הא לאו הכי לא! הכא במאי עסקינן דאמר לי עכ"ל הגמרא⁶¹.

ומשמע מסקנת הגמרא דלשמואל ידים שאין מוכיחות לא הויין ידים, ונדחה פשט קידושין מפשט נזיר. וקשה, דבנדריים⁶² קאמר שמואל שאין הנדר חל עד שיאמר לך (ממד), ושואלת הגמרא⁶³ לימא קסבר שמואל ידים שאין מוכיחות לא הויין ידים? אין, שמואל מוקים לה למתני' כרבי יהודה⁶⁴ דאמר ידים שאין מוכיחות לא הויין ידים עכ"ל. ומדקאמר שמואל מוקי למתני' כר"י, מכלל דאיהו לא ס"ל כוותיה, אלא ס"ל דהויין ידים⁶⁵ נגד מסקנת הגמרא לעיל. וכן בגיטין⁶⁶ משמע דסבר שמואל דידיים שאין מוכיחות הויין ידים. תירוצים אחדים נאמרו בראשונים⁶⁷, אך אנו נתמקד בשיטת תוס': "וי"ל דהרי את מקודשת ולא אמר לי - לא משמע כלל דמקודשת קאמר, דאדם עשוי לקדש אישה לחברו, וידיים שאינן מוכיחות כלל כי הנך, ודאי קאמר שמואל לא הויין ידים, אבל בהאי דנדריים הוו מוכיחות טפי וכן ההוא דכותב טופסי גיטין הוו מוכיחות טפיי". כשיטתו באונס ובבר גיבול כך ג"כ כאן, לתוס' ידים שאין מוכיחות הוא מושג יחסי: בענין קידושין נחשב כלא מוכח כלל ואפילו לשמואל אינו ידים. בגיטין אמנם אינו מפורש אך מוכח טפי ולכו"ע בכה"ג הוי ידים, ובנדריים ידים שאינן מוכיחות הוי מחלוקת ולשמואל הויין ידים. גדר "שאינו מוכח" לתוס' יחסי הוא למקרים. שוב נשים לב, כי למרות החידוש שבדבר ובעיה בפשט הגמרא⁶⁸ תוס' מעדיף את ההגדרה היחסית ע"מ ליישב הגמרות השונות.

מפתח לקנין

ע"פ דברים אלו אפשר להסביר פשט רש"י בפסחים⁶⁹: תנינא המשכיר בית לחברו,

⁶¹ קידושין ד"ה ע"ב.

⁶² נדרים ד"ד ע"ב.

⁶³ נדרים ד"ה ע"ב.

⁶⁴ בגיטין דפ"ה ע"א, גופו של גט הרי את מותרת לכל אדם. רבי יהודה אומר ודין יהוי לכי מינאי ספר

תירוכין ואגרת שבוקין, שאי לא מוכח בהדיא שמגרש בגט ולא בדיבורו - אינה מגורשת.

⁶⁵ לישנא דתוס' ד"ה הכא במאי עסקינן, קידושין ד"ה ע"ב.

⁶⁶ ע' הערה 64, ושמואל ס"ל כרבנן.

⁶⁷ יעויין בר"ן, נדרים ד"ב ע"ב ד"ה רבי יהודה אומר, דשמואל ס"ל כרבי יהודה דידיים שאינן מוכיחות

לא הויין ידים, וממילא נפתרה כל הבעיה, דכן המסקנה בקידושין ובנזיר, ובגיטין לא צריך ודין,

דבלאו ודין הוי מוכיח משום שאין אדם מגרש אשת חברו. ומפשט לשון הגמרא "שמואל מוקי למתני'

כרבי יהודה" דמכאן למד תוס' דשמואל עצמו לא סבירא ליה כרבי יהודה, לומד הר"ן להפך, דאי לאו

דדייק שמואל ממתני' דאתיא כרבי יהודה לא שביק רבנן ועביד כר"י. וע"ע בריטב"א בקידושין.

⁶⁸ דאם כתוס', מדוע לא תירץ אביי בקידושין, דעסקינן בשאינן מוכיחות (מוכח קצת) ושמואל לשיטתו

דכה"ג הויין ידים, ואיך צורך בשינוי דברי שמואל ולתוספת "לי". עיין ברא"ש שלמעשה אין

בקידושין מקרה שמוכח קצת. ועיין בריטב"א דיש.

⁶⁹ פסחים ד"ד ע"א.

אם עד שלא מסר לו המפתחות חל ארבעה עשר על המשכיר לבדוק, ואם משמסר לו המפתחות חל ארבעה עשר על השוכר לבדוק עכ"ל. ופרש"י דמסירת המפתח הוא קנין השכירות, ומשמע דחייב הבדיקה תלוי בזמן הקנין. יעויין בראשונים השונים המקשים על רש"י דלא מצינו שיהני מסירת המפתח אלא כמאן דאמר לך חזק וקני⁷⁰, ולכן מסבירים מסירת המפתח בצורה שונה⁷¹.

שמעתי מהרב אליעזר קליין די"ל בפשט רש"י דרמות שונות יש בדיני חזקה דעצם מסירת המפתח מהווה קנין, אך קנין יחסי ולא מוחלט, המועיל לחיוב בדיקת חמץ ולא לקניה מוחלטת.

בצק שבסדקי העריבה

ז"ל הגמרא⁷²: בצק שבסדקי עריבה, אם יש כזית במקום אחד חייב לבער, ואם לאו בטל במיעוט... אמר רב יהודה אמר שמואל, לא שנו אלא במקום שאין עשויין לחזק, אבל במקום שעשויין לחזק אינו חייב לבער. מכלל דפחות מכזית אפילו במקום שאין עשוי לחזק אינו חייב לבער. איכא דמתני לה אסיפא ואם לאו בטל במיעוט, אמר רב יהודה אמר שמואל, לא שנו אלא במקום העשוי לחזק אבל במקום שאין עשוי לחזק חייב לבער, מכלל דכזית אפילו במקום העשוי לחזק חייב לבער. תניא כלישנא קמא, תניא כלישנא בתרא... קשיין אהדדי... הא והא רבי שמעון בן אלעזר היא ולא קשיא, הא במקום לישה הא שלא במקום לישה, עכ"ל הגמרא לענייננו.

פירש רש"י ז"ל מתניתין בתרייתא לא קרי מקום שאין עשוי לחזק אלא מקום שאינו מקום לישה כלל כגון שפה העליונה. אבל דפנות קרי מקום העשוי לחזק. וקמיייתא קרי אף דפנות מקום שאין עשוי לחזק... ומקום העשוי לחזק קרי שוליים. והכי קאמר ת"ק... ותנא בתרא הכי קאמר מקום העשוי לחזק עיסה כגון דפנות אינו חוצץ בפחות מכזית והכא נמי אמרן בקמיייתא, מקום שאין עשוי לחזק כגון שפה עליונה חוצץ ואע"ג דליכא כזית וה"נ אמרן בקמיייתא וכזית אפילו בדפנות חוצץ וה"נ תנא בקמיייתא, עכ"ל. רש"י נוקט בפשט גמרא את הגישה היחסית, כדי שלא יסתרו שתי הברייתות אהדדי ממציאים אנו מקרה ממצע (שפה עליונה, דפנות, תחתית) שבו יש לחלק בין כזית לפחות מכזית⁷³.

⁷⁰ ב"ק דנ"ב ע"א; ב"ב דנ"ב ע"ב. עיי"ש רשב"ם, תוס' וראשונים נוספים.

⁷¹ "ומפרש ר"י (תוס' בפסחים ובב"ק) דהכא שמסר לו המפתח ולא החזיק, ומי שיש בידו מפתח כשחל י"ד חייב לבדוק, דאותו שאין בידו מפתח איך יכנס ויבדוק?", ומשמע דמסירת מפתח הוא ענין טכני, ולכן הוא הגורם לחיוב רבנן בבדיקה.

⁷² פסחים דמ"ה ע"א.

⁷³ שיטת רש"י ע"פ רבנו דוד: נמצאו שלוש מקומות בעריבה, שוליה, דפניה וגבה. שוליה - אפילו בכזית אינו צריך לבער, דפניה - בפחות מכזית אינו צריך לבער אבל בכזית צריך לבער, וגבה - אפילו בפחות מכזית צריך לבער, זוהי שיטת רש"י, עכ"ל. כה"ג במאירי: וגדולי הרבנים נמשכו לשיטת מה

חכמי ספרד, כשיטתם, מתנגדים לצורת הסבר זה, שכיון שיש שלוש מקומות בעריבה ולהן שלושה דינים, היה ראוי שיאמרו שלושתם בברייתא אחת כדי שיגמור בה כל דין העריבה... ואין דרך התלמוד לסדר הענין בערבוב⁷⁴, והיאך נשמטו [מ]שתי הברייתות שלא הזכרו בשום אחת מהן אלא שני דינים⁷⁵. ומתוצים⁷⁶: ונאמר שבעלי הגמרא באו לפרש שאע"פ ששנו במשנתנו בצק שבסדקי העריבה אין כל הסדקין בכלל, אלא צריך לחלק בין מקום העשוי לחזק ובין מקום שאין עשוי לחזק. מקום העשוי לחזק הוא מקום שיש בו סדק מפולש בין בשוליה בין בדופניה בין בגבה... וכשאמרו במקום לישא כד פירושו, דשלא במקום לישא כשיש בו סדק (שהוא מקום העשוי לחזק), אפילו בכזית הוא מבטל שם... וכשאין בו סדק (שהוא מקום שאינו עשוי לחזק) כזית צריך לבער שאינו מבטלו, ופחות מכזית אינו צריך לבער... וזו הברייתא הראשונה. וברייתא אחרונה במקום לישא שאע"פ שיש בו סדק שהוא עשוי לחזק צריך לבער בכזית... אבל בפחות מכזית ודאי אינו צריך לבער, עכ"ל.

צדק, צדיק וא-לוהים

כדברינו מחדש המשך חכמה⁷⁷: הפירוש שיש צדק מוחלט וצדק המצטרף (יחסי), כמו בדורותיו היה צדיק הא בדורות אחרים לאו⁷⁸, זהו צדק המצטרף. וכמו כן יש רע המוחלט ורע המצטרף וכמו באת להזכיר עוונות⁷⁹ שעד עכשיו הייתי צדיק ועכשיו נגדך אני רשע... [ולכן] אם יש צדיק אשר הוא מורה ומדריך הדור, ובני דורו אינם נושאים לו

שפירשו בעשוי לחזק שהוא מקום העשוי להחזיק את המים, ופירשו שמקום לישא ועשוי לחזק אחד הוא, אלא שהם מחלקים את העריבה לשלושה דינים... והדפנות הן ממוצעות בין זו לזו. כשתעריכם אצל השפה והגב הם קרויות מקום לישא מצד שלפעמים בשעת גלגול המים מתגלגלים ובאים לדופן... וכשתעריכם אצל השוליים הם קרויות שלא במקום לישא ובמיצוע זה שתי הברייתות מסכימות זו לזו. שהראשונה וכן לישנא קמא דרב יהודה הוא קורא השוליים מקום העשוי לחזק שהוא מקום לישא, והדפנות הוא קורא שלא במקום לישא... וברייתא אחרונה וכן לישנא בתרא דרב יהודה קורא מקום לישא או מקום העשוי לחזק - הדפנות, ומקום שאינו עשוי לחזק או שלא במקום לישא השפה והגב, ולא דיברה מן השוליים כלל... עכ"ל.

⁷⁴ לישנא דרבנו דוד.

⁷⁵ לישנא דמאירי במקום.

⁷⁶ לישנא דרבנו דוד, וכ"כ מאירי, רבנו חננאל, חידושי הר"ן ורמב"ן במלחמות.

⁷⁷ פרשת אחרי מות עה"פ בקרבנות לפני ה'.

⁷⁸ סנהדרין דקח ע"א

⁷⁹ מלכים א' ז, יח. עי"ש בילקוט שמעוני סוף יט: ר' ברכיה ורבי לוי בשם ר' חמא בר חנינא, שני בני אדם אמרו דבר אחר: לוט; צרפית. לוט אמר עד שלא הלכתי אצל אברהם היה הקב"ה רואה מעשי ומעשי בני עירי, והיו מעשי רבים על מעשי בני עירי. עכשיו שאני הולך אצל אברהם מעשיו רבים על שלי, שנאמר "כי לא אוכל להמלט ההרה". צרפית אמרה עד שלא באת אצלי היה הקב"ה רואה מעשי ומעשה בני עירי והיו מעשי רבים על מעשי בני עירי, עכשיו שבאת אלי באת להזכיר עוונותי ולהמית את בני עכ"ל.

פנים ואינם שמים לב לדבר, והיה להם ללמוד ולא למדו, אז השי"ת הרוצה בהיצדקם לוקח הצדיק⁸⁰, ואז נגד שאר האומות המה צדיקים, שכשהיה הצדיק בחיים היו נגדו רשעים... וזה ממש כשבירת הלוחות ששיבר אותם כדי שידונו כפנויה ולא כאשת איש⁸¹, שאם ידון אותם במעשה העגל בעת קבלת הלוחות בידם מה גדולה עוונם, לכן שבר אותם עכ"ל. כך יש ללמוד גם בערכי הקבלה והחסידות שפעמים רבות אין הדברים מוחלטים אלא יחסיים: ומה שיש לך להתעורר אליו ולדעת ולהתבונן בסוד כל הערכים, כי יש דבר שנקרא מדת הדין, והוא מידת רחמים כנגד מידת הדין הקשה ממנו, ויש דבר שנקרא מדת הרחמים והוא מדת הדין כנגד מדת הרחמים גדול ממנו, וכן אתה צריך להעריך כל הערכים. ואעפ"י כי שם א-להים נקרא מדת הדין, מדת הרחמים משותפת בו והוא סוד חצי שם המיוחד שסודו י-ה, ושם י-ה אע"פ שהוא מדת הרחמים, בשם שכולו דין שהוא שם א-להים, מידת הדין הוא בערך שם שכולו רחמים שהוא הוי-ה. עכ"ל הגינת אגוז⁸².

⁸⁰ ז"ל הזהו"ק שמות ד"י ע"ב: תנינן, על תרי מילין צדיקיא מסתלקי מעלמא עד לא ימטי זמנייהו: חד על חובי דרא, דכד אסגיא חייביא בעלמא אינון זכאין דמשתכחי ביניהו אתפסון בחוביהון, וחד כד אתגלי קמי קוב"ה דיסרחון לבתר, סליק לון מעלמא עד לא מטא זמנייהו עכ"ל. בפשטות הצדיק נענש במקום החוטא, וזהו "אתפסון בחוביהון", ואולם ע"פ המשך חכמה הפשט "אתפסון" לא במקום אלא בגלל, על ידי סילוקם נעשים השאר צדיקים ביחס לסביבתם.

⁸¹ שמות רבא פרשה מג, א.

⁸² ח"א שער ההויה. דף מט בהוצאת ישיבת החיים והשלום. וע"ע שער הכונות. לאר"י די"ח ע"א דשם מצפ"ץ הוא רחמים ביחס לא-להים ודין ביחס להויה (שהוא חילופו בא"ת ב"ש).